

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2023 Vol. 3

www.navoiy-uni.uz

www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2023 Vol. 3

www.navoiy-uni.uz
www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

**BOSH MUHARRIR
O'RINGOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)
 Isa Habibeyli (Ozarbayjon)
 Seyhan Tanju (Turkiya)
 Almaz Ulvi (Ozarbayjon)
 Benedek Peri (Vengriya)
 Vahit Turk (Turkiya)
 Teymur Kerimli (Ozarbayjon)
 Eunkyung Oh (Koreya)
 Nazef Shahrani (AQSh)
 Boqijon To'xliyev
 Muhammadjon Imomnazarov
 Bilol Yujel (Turkiya)
 Qosimjon Sodiqov
 Zulxumor Xolmanova
 Mustafa O'ner (Turkiya)
 Nurboy Jabborov
 G'aybulla Boboyorov
 Kimura Satoru (Yaponiya)
 Imran Ay (Turkiya)
 Aftondil Erkinov
 Nadir Mamadli (Ozarbayjon)
 Rashid Zohidov
 Otabek Jo'raboyev
 Bulent Bayram (Turkiya)
 Qo'ldosh Pardayev
 Nodirbek Jo'raqo'ziyev
 Oysara Madaliyeva
 Hilola Nazirova

MUNDARIJA**MATNSHUNOSLIK****Jaloliddin Jo'rayev**

Som Mirzo Safaviyning "Tuhfayi Somiy" tazkirasida haqida 4

Zebiniso Xurramova

Mirzo Umrboqiy hayot yo'li va adabiy merosi xususida 21

Akrom Malikov

Navoiyshunoslik kontekstida matn tadqiqi ("G'aroyib us-sig'ar" devoni misolida) 33

ADABIYOTSHUNOSLIK**Dilnavoz Yusupova**

Turkiy adabiyotda arba'innavislik an'anasi: Alisher Navoiy va Muslihiddin Mustafo Axtariy "Arba'in"lari misolida 66

Muhsin Macit

Ali Şir Nevâyî'nin Mecmualarda Bulunan Gazelleri Üzerine 78

Fayzulla Iskandarov

Na'tning tarixiy-adabiy ildizlari va taraqqiyoti 89

LINGVISTIKA**Mushtariy Xolmuradova**

"Qutadg'u bilig" dagi baho munosabatini ifodalovchi leksemalar 107

Mavluda Sharipova

Navoiy asarlaridagi literonimlar lingvopoetikasi 122

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madalieva

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOLOGY****Jaloliddin Juraev**

About "Tuhfai Somi" Tazkira by Som Mirza Safavi 4

Zebiniso Khurramova

About Mirza Umerbaqi's way of life and eternal legacy 21

Akrom Malikov

Text research in the context of Navoi study (In the example of the deewan "Gharoib al-sighar") 33

LITERATURE**Dilnavoz Yusupova**

Tradition of Writing Arbain in Turkish Literature: on the Example of "Arbain" by Alisher Navoi and Muslikhiddin Mustafa Akhtari 66

Muhsin Macit

On Ali Şir Nevâyî's Ghazals Found in Magazines 78

Fayzulla Iskandarov

Historical-Literary Roots and Development of Naat 89

LINGUISTICS**Mushtariy Kholmuradova**

Lexemas Representing relationship in "Kutadgu bilig" 107

Mavluda Sharipova

Linguistics of literary names in Navoi's works 122

Na'tning tarixiy-adabiy ildizlari va taraqqiyoti

Fayzulla Iskandarov¹

Abstrakt

Turkiy, xususan, o'zbek adabiyotining tadrijiy takomilini Qur'oni karim, hadislar, tasavvuf falsafasi, komil inson masalasi, islomiy ma'rifat hamda musulmon odob-axloqsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Ayniqsa, islom ma'rifati bilan sug'orilgan Sharq xalqlari ma'naviyatida bu ta'sirni yaqqol sezamiz. Inson qalbi, ruhi va tuyg'ularining tarjimoni bo'lgan badiiy adabiyotda bu masala yanada yorqinroq namoyon bo'lgan. Ming yillik adabiyotimiz tarixini o'rganar ekanmiz, mazmun-mohiyatini islomiy ma'rifat, hadislardagi nabaviy hikmatlar uning manbasi ekanligiga amin bo'lamiz. Payg'ambar siymosi hamda U zot bilan bog'liq voqea-hodisalarning vasfiy bayoni ijodkorlar uchun komil inson haqidagi qarashlarini bayon etishda ilhombaxsh mavzuga aylandi. Aynu shunday mavzulardan biri – payg'ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi va sallamning madhi sabab bitilgan na'tlardir. Ijodkorlarning diniy-tasavvufiy, falsafiy, adabiy-estetik qarashlarini ifodalashda muhim o'rin tutgan na'tlarni o'rganish ijodkorlarning Alloh, olam va odam haqidagi qarashlari, tiriklik mohiyati va olamning poetik idrok etishdagi bilim hamda tasavvurlarini baholashda katta ahamiyatga ega.

Maqolada na'tning genezisi, tarixiy rivojlanish yo'li, badiiy adabiyotga kirib kelishi, rivojlanishi arab va fors adabiyoti misolida ilmiy-nazariy jihatdan batafsil yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: *na't, vasf, me'roj, nabiy, madh, sifat, arab adabiyoti, fors adabiyoti, turkiy adabiyot.*

Kirish

Na't – arabcha so'z bo'lib, tavsif etmoq ma'nosida masdar, sifat va vasf ma'nolarida ism o'laroq qo'llaniladi. Lug'aviy ma'nosi "bir kishidagi bor narsalarni tasvirlamoq, uni mubolag'ali tavsiflash"

¹ *Iskandarov Fayzulla Mashrabovich* – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: mfayzullaiskandarov@gmail.com

ORCID ID: 0000000204540229

Iqtibos uchun: Iskandarov, F.M. 2023. "Na'tning tarixiy-adabiy ildizlari va taraqqiyoti". *Oltin bitiglar* 3: 89 – 106.

[Ibn Manzur 1883, 405], “Vasf, hamd-u sano bilan barobar ta’rif-tavsif etmoq” [Shamsiddin Sami 1978, 1464] yoki “bir narsaning madhini aytib, sifatlashdir” [Ferret Develli 1979, 906] degan ma’nolarni anglatadi.

Adabiy tur va janrlar nazariyasiga oid “Türk Halk Edebiyatı El Kitabı”da na’t “biror narsani maqtash, sifatlash orqali tasvirlash” [Guzal 2003, 334] deb izohlansa, “Farhangi zaboni tojiki”da – madh, maqtash; yaxshi xislatlar vasfi, sifat, go’zal sifat deb ta’riflanadi.

Shayx Ahmad Taroziy “Funun ul-balog’a” asarida shunday yozadi: “Agar Tengri azza va jallag’a hamd etsalar, oni tavid derlar. Va agar Muhammad Mustafu sollalohu alayhi va sallamni vasf qilsalar, na’t derlar. Agar Tengri hazratinda tazarru’ qilsalar, munojot o’qurlar” [Taroziy 1996, 32].

Na’t istiloh sifatida payg’ambarimiz vasfi, shaxsiyati, payg’ambarlik faoliyati va me’roj bilan bog’liq voqea-hodisalarning romantik ko’rinishdagi shoirona, so’fiyona, oshiqona va orifona talqinidir. Ayni paytda, oshiqning ma’shuq vaslida yongan zavq-u shavqi, ishq yo’lida chekkan azoblari, “hisob-kitob” kuni komillar komili bo’lgan Zotning shafosatiga umid bilan intilgan ko’ngil nolalarining ramziy-majoziy tasvirlari, ilohiy go’zallik sirlari kashshofi bo’lgan ishqning ta’rifi hamda komillikning oliy maqomini egallagan, jisman zaminda, qalban esa Haq huzurida bo’lgan Zotga bo’lgan muhabbatdir.

Timsollarning ma’no talqinlari

Turk olimi Sulaymon Uludog’ning “Tasavvuf terminlari lug’ati”da na’t shunday izohlanadi: “Arab tilida, alohida bir xususiyat, maqtov ma’nolarini ifodalaydi. Tasavvufda esa, maqtovchi maqtalganni xulq-atvori, tabiati va axloqini madh etishidir. Na’t, maqtov bilan bir xil ma’noni ifodalaydi, biroq maqtov mujmal, na’t esa aniqligi bilan xarakterlanadi” [Uludag’ 1995, 351].

“Maqtash”, “baho berish”, “sifatlash” [Alisher Navoiy asarlari lug’ati 1983, 444] ma’nolarini anglatgan na’t – adabiy atama sifatida Rasululloh sollallohu alayhi va sallamni vasf qilish, yaxshi sifatlar bilan ulug’lash maqsadida yozilgan nasriy va nazmiy asarlarga berilgan umumiy nomdir. Zavq ahli uchun tunganmas ilhom manbayi bo’lgan payg’ambarimiz sifatleri, shakl-u shamoyili, husn-u xulqi, islom dinining targ’ibi yo’lida ko’rsatgan jasorati va ayniqsa, me’roj voqeasi cheksiz xazinadir. Shuning uchun “insoniyat tarixida eng fasohatli, balog’atli va oliymaqom she’riy asarlar “Madiyh un-

nabiy” – “Nabiyning madhi” deya atalgan, Nabiy sollallohu alayhi va sallamning madhlarida yozilgan she’rlardir. Musulmon xalqlarining shoirlari o’zlari va elatlarining Rasululloh sollallohu alayhi va sallamga bo’lgan muhabbatlarini u zotning madhlarida bitgan she’rlarida namoyish etganlar. Ularning eng sara she’rlari ham aynan shu mavzuda bo’lgan... Bundan hatto boshqa din vakillari ham mustasno bo’lmadi. Bu borada ham Rasululloh sollallohu alayhi va sallamga teng keladigan inson yo’q. Bashariyat tarixida hech bir inson haqida Nabiy sollallohu alayhi va sallamga atab yozilganchalik ko’p va xo’p maqto’v she’rlar bitilmagan. Hatto jahon adabiyotida Rasululloh sollallohu alayhi va sallamning maqto’vlariga bag’ishlangan alohida janr – na’t janri yuzaga kelgan” [Barzanjiy 2015, 5].

Arab adabiyotida, xususan, “arab poeziyasida she’rlarni janriy xususiyatlarini belgilash, tasnif qilish ularning formasiga qarab emas, balki mazmuniy prinsipiga asoslangan” [Орзибеков 1976, 18]ligidan Nabiy madhiga bag’ishlangan asarlar arab adabiyotida na’t janri doirasida o’rganilgan. Ayni paytda, adabiyotshunosligimizda janrlarga qo’yilgan talablarga ko’ra aniq doimiy mavzuga, mazmuniy turlarga, obrazlar sistemasi va o’ziga xos poetik ifodaga ega bo’lgan na’tlarni janr deyishda u qadar katta mantiqsizlik yo’qdek. Ammo har bir xalqning adabiyoti asrlar davomida shakllanib, taraqqiy etishida o’ziga xos individual rivojlanish yo’lini bosib o’tgan. Mumtoz adabiyotimiz o’z rivoji yo’lida juda ko’plab manbalardan oziqlandi, ularning eng yaxshi adabiy an’analarini o’zlashtirib, taraqqiyotiga munosib hissa qo’shdi. Jumladan, na’tlar bitishda ham. An’anaviy adabiy tasnifga ko’ra, forsiy va turkiy adabiyotda na’tlarga dostonlarning debochasidagi an’anaviy bob, devonlarda kitobatchilik talabi sifatida qaraladi. Bizda amalga oshirilgan oxirgi yillardagi tadqiqotlarda, jumladan, U.Qobilov o’z tadqiqotlarida na’tlarni *janriy shakllar ifodasi* deb baholagan [Qobilov 2021, 83]. Biz bu masalada ko’plab o’rganishlardan keyin na’tlarni *janrlarga moslashadigan mavzu* sifatida baholadik.

“Nabiy madhi” deb nom olgan – na’t mazmunan *vasf* va *me’roj* na’tlarga bo’linadi. Vasf na’tlarda, asosan, payg’ambarimizning hayoti, bashariy qiyofasi va fazilatlarini, payg’ambarlik sifatlarini va mo’jizalari, payg’ambarlik faoliyati bilan bog’liq voqeahodisalar, hadislarini va u zotning boshqa amallari – barcha-barchasi tunganmas muhabbat bilan ta’rif-u tavsif etilgan, insoniyatga ibrat qilib ko’rsatilgan. Shu bois badiiy jihatdan mukammal bo’lgan bu vasflarning tarbiyaviy qimmatini beqiyos.

Qur'oni karimning "Sharh" surasi to'rtinchi oyatida bevosita payg'ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi va sallamga qarata xitob qilinib: "Va Biz sizning zikringizni (ya'ni, martabangizni) baland qilib qo'ydik", – deyiladi. Alouddin Mansur ushbu oyatni o'z tafsirida shunday izohlaydi: "Darhaqiqat, har bir mo'min-musulmon qayerda Alloh taoloning nomini yod etsa, U zotni ulug'lasa, albatta, U zot bilan birga payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomning nomlarini ham zikr qilib, u kishiga salovat va salom aytadiki, bu martabayi oliya payg'ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi va sallamdan o'zga hech kimga nasib qilgan emas" [Alovuddin Mansur 1992, 670].

Na'tlarning ikkinchi turkumi payg'ambarimizga berilgan buyuk maqom – Me'roj – Rasulullohning Makkadan Quddusga tungi sayri (Isro) va Masjid ul-Aqsodan osmonga ko'tarilish voqeasi tavsifiga, uning badiiy talqiniga bag'ishlangan.

Me'roj islom tarixida yuz bergan mashhur voqealardan. Ijodkorlar uchun ushbu boblarda payg'ambarning buyukligi, yuksak sharafi va ulug' maqomi ta'rifini keltirish, avvalo, shoirlik burchi va ummatlik vazifasi bo'lsa, boshqa tarafdin, salaflarga munosib javob berish uchun sinov maydoni ham edi. Ayni paytda, me'rojning eng oliy nuqtasi – "payg'ambarning Alloh jamoliga yetishish lahzasi bo'lib, bu islom ta'limotiga ko'ra eng ulug' sharafdir. Bunday sharafning nubuvvat tarixida Muhammad sollallohu alayhi va sallamdan boshqa payg'ambarga nasib etmagani esa butun musulmon olamining faxri hisoblanadi. Mana shu faxr tuyg'usi va payg'ambarga muhabbatni izhor etish istagi me'rojnimalarning islom mintaqasi adabiyoti debochalaridan muqim o'rin olishiga asosiy omil bo'lib xizmat qildi" [Ismoilov 2019, 51].

Qur'oni karimning "Isro" surasi birinchi oyatining nozil bo'lishi aynan shu voqea bilan bog'liq, ya'ni: "O'z bandasini kechasi Masjid ul-Haromdan atrofini barakali qilganimiz Masjid ul-Aqsoga mo'jizalarimizni ko'rsatish uchun sayr qildirgan Zot pok bo'ldi. Albatta, U eshitguvchi va ko'rguvchi Zotdir [Shayx Muhamad Sodiq Muhammad Yusuf 2011, 282]. Shu o'rinda Isro bilan Me'rojni farqlash muhim. Isro – Masjid ul-Haromdan Masjid ul-Aqsoga sayr qildirish bo'lsa, me'roj – Masjid ul-Aqsodan Alloh huzuriga ko'tarilishdir.

Na'tlarda Rasulullohga muhabbat turli shakl-u shamoyilda namoyon bo'laveradi [Муллахўжаева 2019, 62]. Ayniqsa, Isro kechasi va Me'roj mo'jizalari tasviriga bag'ishlangan, me'roj boblar "tasavvuf ahli uchun Haqqa yovuqlashish, Alloh bilan muloqotda

bo'lish, Allohning buyuk in'om va marhamatiga sazovor bo'lishdir. Fanolik va baqolikka yetishishning eng haqiqiy va namunaviy ko'rinishidir" [Haqqulov 1995, 5].

"Me'roj" tasavvufga oid lug'atlarda ruhning yuksalishi va ma'naviy yo'lchilik (yo'lovchilik), deb talqin etiladi. Butun orzu-istagi, umrining mazmunini Alloh vasliga erishish deb bilgan so'fiy uchun Me'roj juda katta ruhiy-ma'naviy oziq, quvvatdir. Aynan shu sababli ham Me'roj kechasi haqidagi tasavvurlar ijod ahli uchun alohida ilhom manbayidir [Муллахўжаева 2019, 62].

Ko'p tadqiqotchilarda "me'roj" va "me'rojnoma" tushunchalari bir xil ma'noda, umumiy an'anaviy mavzu sifatida fikrlar bildirilgan, tahlil qilingan. Bizningcha, devon va dostonlar tarkibidagi Nabiy alayhissalom tungi sayri bilan bog'liq mavzu me'roj yoki me'roj boblarni mustaqil asar me'rojnomalardan farqlash zarur. Ya'ni, me'roj mavzusi badiiy asarlar tarkibida masnaviy, g'azal, qasida, qit'a, murabba', tarji'band kabi janrlarga moslashgan mavzu bo'lsa, me'rojnoma esa adabiyot tarixida alohida asar sifatida "Mavlid", "Arbain", "Hijratnoma", "Siyrat un-nabiy" kabi payg'ambar shaxsi bilan bog'liq mustaqil asarlar qatorida tadqiq etilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Arabiy, forsiy va turkiy adabiyotlarda me'roj bilan bog'liq alohida "Me'rojnoma"larning yaratilgani fikrimiz dalilidir.

Qasida, g'azal, ruboiy, musammat, mustazod, qit'a, tuyuq kabi janrlarga moslasha oladigan ushbu mavzu – shoir adabiy-estetik, diniy-falsafiy, axloqiy-ta'limiy, tasavvufiy hamda komillik va komil inson haqidagi qarashlarini ifodalashda muhim vosita, ayni paytda, kitobxonga muallif ijodiy laboratoriyasiga kirib borishi, uning dunyoqarashini to'g'ri idrok etishi va o'rganishi uchun muayyan imkoniyatlar yaratadi. Na'tlarda ijodkorlar payg'ambarimiz hayoti va faoliyati bilan bog'liq ko'plab masalalarga e'tibor qaratganlar, bular:

– Rasululloh sollallohu alayhi va sallamning siyrati va shaxsi, faoliyatini tavsiflovchi na'tlar;

– u zotning so'zlari va amallari muhokama qilingan na'tlar;

– bashariy va axloqiy xususiyatlarini tavsiflovchi na'tlar;

– mavlid va hayotining ba'zi voqealari haqidagi na'tlar;

– ularga yuborilgan mo'jizalarni madh etuvchi na'tlar;

– ul zotning ko'rsatgan mo'jizalari va bashoratini asoslab

berish maqsadida bitilgan na'tlar;

– me'roj bilan bog'liq na'tlar;

– fazilatleri va tug'ilgan joylari, ota-onalari, ahli ayoli, bolalari,

hamrohlari, narsa-buyumlari, qabrlari, masjidlari, vasiyatlari, odob-axloqlari va salovatlariga bag'ishlab yozilganlar na'tlar.

Shuningdek, turli mavzularda bitilgan mavlid, siyrat un-nabiy, asmoyi nabiy, mo'jizat-un nabiy, alifnoma, gavharnoma, do'labnoma¹, me'rojnoma, hijratnoma, qirq hadis (arba'in), madhiya, marsiya kabi ko'plab mustaqil asarlarda Rasululloh madhi, surat-u siyrati bilan bog'liq tarixiy-hayotiy voqea-hodisalar badiiy tasvirlanadi.

Na't boblar "birinchi navbatda, har bir doston yoxud hikoyatning tub mohiyatini to'g'ri tushunishga yo'l ochsa, ikkinchi tomondan, shoir falsafiy, ijtimoiy va axloqiy qarashlarining muhim qirralarini to'g'ri belgilashga yordam beradi" [Ismoilov 2019, 66]. Ushbu boblarda payg'ambarimizning islomni joriy etish yo'lidagi buyuk xizmatlari, payg'ambarlik sifatlari va faoliyatiga doir lavhalar, u zotning komil xulqlari, fazilatlarini, ularga yuborilgan mo'jizalar, xususan, me'roj kechasi tasviri keng berilgan va ayni paytda, ularda "shoirning Olloh, olam va odam haqidagi qarashlari Koinot sarvari Rasululloh haqidagi diniy-so'fiyona qarashlari, bilim va tasavvurlari bilan uyg'unlashib ketganligini ko'ramiz" [Муллахўжаева 2019, 62].

Dastlab, arab adabiyotida vujudga kelgan na't bitish an'anasi keyinroq forsiy adabiyotga va bu adabiyotdan turkiyzabon shoirlar ijodiga ko'chdi.

Yaxshi va chiroyli narsalarni mubolag'a bilan tasvirlash, bo'rttirishni maqsad qilib olgan na't arab adabiyotida madh sifatida o'rganiladi. Arab adabiyotida madhlar adabiy tur va janrlar shakllangan islomgacha bo'lgan davrlardan to keyingi paytlargacha ming yillik rivojlanish tarixiga ega. Shuning uchun ham bugungacha ijodkorlar madhlar bitishga e'tibor berishlari, mas'uliyat va jiddiy tayyorgarlik bilan masalaga yondashishlari qadimiy an'analarning barhayotligini ta'minlagan. Qadimgi arab adabiyotida madhlarning, asosan, ikki xil tarzda bitilgani kuzatiladi. Bularning birinchisi – o'tgan buyuk kishilar fazilatlarini ulug'lash, eslash uchun yozilgan marsiya tarzidagi yoki zamon hukmdori yoki qabila boshlig'ining qahramonliklari haqidagi madhiya-qasidalar bo'lsa, ikkinchi turdagi maqtovlarda shoirlar o'z hissiyotlari, muhabbat azoblari-yu quvonchlari, samimiy do'stlik va turli voqea-hodisalar vasfi hamda ezgulikka chorlagan hikmatlarni ta'rif-u tavsif etgan. Shu bois, maqtash yoki madh etish arab adabiyotining qadimiy va zamonaviy she'riyatidagi muhim va keng tarqalgan

¹ Do'labnoma – Allohga bo'lgan ishqni tarannum etuvchi savol-javob tarzida yozilgan she'rlar.

mavzularidan biridir. “Bu asli maqtovchining inson yoki xalqda mavjud bo‘lgan ideal fazilatlarga, yuksak insoniy xislatlarga havas qilishining ifodasidir. Eng yaxshi maqtov – his-tuyg‘u va voqelikning samimiyligidan chiqarilgan *madh* bo‘lib, shoir bunda yolg‘on gapirmaydi, bo‘rttirib ham aytmaydi. Eng go‘zal *madh* – maqtovchi maqtovga sazovor bo‘lgan kishidan bahramand bo‘ladigan moddiy narsalardan uzoq bo‘lgan holda yaratilgan madhiyadir” [Mishel Assi 1987, 33].

Arab adabiyotidagi madhlarni ikki davrga ajratib o‘rganish mumkin. *Birinchi davr* johiliyat davri adabiyoti hisoblanib, unda “shoirларining ijodi og‘zaki bo‘lgan: odatda, ular she‘riy badiha-g‘oylik iste‘dodi bilan shuhrat qozonganlar. Badaviy jangchining she‘r yozish mahorati jasurlikdan kam qadrlanmagan. She‘r yozish san‘ati avlodan-avlodga o‘tib kelgan. Ba‘zi oilalar va urug‘lar doimo o‘z oralaridan ajoyib shoirlarni ko‘tarib chiqqanlar. Shoir jamiyatda yuksak maqomga ega bo‘lgan, chunki u qabilaning qahramonona an‘analari kuychisi va saqlovchisi bo‘lgan; qabila dono so‘z bilan o‘z sha‘nini himoya qila oladigan va o‘tkir hajv bilan dushmanga tashlana oladigan shoirni qadrlagan” [Зиёвуддинова 2012, 10]. Islomgacha bo‘lgan arab adabiyotining shakliy jihatdan mukammalligi, janriy xilma-xilligi va mavzu rang-barangligi she‘riy tilning uzoq vaqt mobaynida rivojlanganidan dalolat beradi. Aynan islomgacha bo‘lgan davrda arab she‘riyatining asosiy usullari ishlab chiqilgan, janrlar taraqqiy etgan. Islomgacha bo‘lgan davrda *hijo* (hajv – doimo qabila dushmanlarini qoralash), *riso* (vafot etgan kishining ayollari tomonidan aytiladigan marosimdagi aytuvlari – marsiya), *faxriya* (qahramonni bo‘rttirilgan obrazlar va tantanavor ohangda maqtash), *qit‘a*, *madh* (maqtov yoki madhiya), *nasib* (ishqiy lirika), *vasf* (turli voqea-hodisalar, tabiat va hokazolarni tavsiflash), *xamriyot* (sharob haqidagi she‘rlar) va *hikmat* (ezgu fikr va pand-nasihat) janrlari rivojlangan. Qasidalar ushbu davrda sinkretik tabiatga ega janr sifatida rivojlanib, uncha keng tarqalmagan edi. Qadimgi arab adabiyotini o‘rgangan olimlar fikricha, johiliyat davri she‘riyatining eng asosiy xususiyatlari quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- she‘riyatning sodda arab (sahroyi soddalik) turmush tarzi (badaviy) va tabiat (yashash sharoiti) bilan uyg‘unligi;
- passiv g‘oyaviylik, tematik soddalik, fahshni oshkora aytish va bepardalilik;
- saxiylik, ahdda vafo qilish, mag‘rurlik va o‘z sha‘nini himoya qilish hamda ko‘zlagan maqsadidan qaytmaslik kabi xislatlarning

ulug'lanishi;

– oddiy qiyoslar yordamida shakllantirilgan badiiy obrazlarda tashbehning ustunligi;

– an'anaviy va mubolag'ali madhlarni, asosan, amir yoki qabila boshliqlariga bag'ishlab bitilganligi;

– kuchli hajv, o'ta bo'rttirilgan qahramon va tantanavor intonatsion ohangdorlikka ega bo'lishi;

– qisqa va lo'ndalik asosida tarafkashlik, samimiy do'stlik, muhabbat, ezgu fazilatlar va turli voqea-hodisalarni badiiy-emotsional tavsiflash.

“Islomgacha bo'lgan shoirlar she'rlaridagi obrazlar, odatda, qiyoslash yordamida yaratilgan. Buning uchun material esa atrofdagi hayotdan olingan. Shubhasiz, tashqi o'xshashlik asosiga quriladigan ushbu qiyoslashlar ba'zan yorqin tavsiflarga o'sib o'tadi hamda arablargacha bo'lgan she'riyatning asosiy go'zalligini tashkil qiladi. Imr ul-Qays mu'allaqasidan misol keltiramiz.

To'xtanglar, yorim manzilin eslab, biroz yig'laylik.

Duxul va Xovmala vodiysi aro.

Yorim izlarin olib ketmabdi,

Janub-u shimoldan esgan ul sabo" [Ziyavuddinova 2012, 10].

Umuman olganda, islomgacha mavjud bo'lgan she'riyatda hayot manzarasining jamlanganligi, shoirlar bir necha o'n baytda butun boshli poetik manzarani ifodalay olganliklari va ushbu manzaralarning betakror ketma-ketligida arablar hayotining turli qirralari o'z aksini topganligi hamda ijodkorning maqsadi, poetik mahorati va tasvir uslubi va boshqa xususiyatlariga ko'ra, ushbu davr she'riyati shartli ravishda ikkiga – badaviylik va saroy she'riyatiga bo'linadi. Ushbu ikki yo'nalish uzoq davr mobaynida takomillashib borib, ko'plab iqtidorli shoirlarning yetishib chiqishi va yuksak saviyadagi badiiy asarlarning dunyoga kelishiga zamin yaratgan. An-Nabig'a Al-Dhubyoniy, An-Nu'mon ibn Al-Munzir, Al-Musayyab Ibn Alas, Al-Manxal Al-Yashkariy, Al-Mandaq Al-Abdiy, Al-Horis Ibn Zalim, Al-A'sha, Al-Xutey', Alba Ibn Arqam va boshqalar, odatda, saroylar shoirlari sifatida tanilgan bo'lsalar, tabiatan samimiy, xalqona, chuqur muhabbatga to'la oshiqona baytlar bitib, do'stlik, mardlik, jasurlik kabi musaffo tuyg'ular tarannumidagi she'rlar yaratgan. Zuhayr ibn Abu Salma, Imru-l-Qays, Haram ibn Sinon, Ash-Shanfara, Taabbat Sharran, al-Muhalhil, Tarafa, Antara, Amir ibn Kulsum, Dahes va Al-Horis ibn Xilliza kabilar badaviy shoirlar sifatida e'tirof etilgan.

Ikkinchi davr – ilk islom va undan keyingi davr arab ada-

biyotidagi madhlarda esa, Rasulullohning payg'ambarlik faoliyati, shaxsiyati, mavlidi, siyrati va komil xulqi haqidagi go'zal maqto'vlar va islomiy ma'rifat bulog'idan suv ichgan hamda ishq olovida o'rtangan dil izhoridan iborat ulkan ma'naviy xazinani ko'ramiz.

VII asrga kelib, Arabiston yarim orolida islomning tarqalishi va Payg'ambarimizning ushbu haq dinning targ'ibi yo'lidagi buyuk xizmatlari natijasida Arab jazirasida johiliyatda yashayotgan xalqlar qisqa vaqt ichida payg'ambarga ergashib, jahondagi eng yuksak madaniyatli xalqlardan biriga aylandi. Ming yillar davomida hukmronlik qilib kelayotgan, ilm-fan, madaniyat, san'at va sivilizatsiyalar "o'chog'i" hisoblangan xalqlar (forsiyalar, rumliklar, hindlar, misrliklar)ni bunday buyuk o'zgarishlar o'z qoldirdi va fath qildi. Bu o'zgarishlar butun insoniyatga haq bilan botil, harom bilan halol, savob bilan gunoh amallarni ko'rsatib, jaholat bilan kamolotni, ezgulik bilan yovuzlikni, do'st bilan dushmani bir-biridan ajratib, uni komillikka chorlagan haq yo'li, saodat yo'li edi. Yaqindagina doimo jaholat hukmron, ibtidoiy-badaviy turmush tarzi hamda shunga mos axloq, madaniyat va e'tiqodga ega bo'lgan arablar – islomni qabul qilib, oradan salkam yarim asr vaqt o'tib ham dunyoviy, ham diniy-irfoniy ilmlarni egallab, dunyoning eng peshqadam millatlaridan biriga aylandi. Shubhasiz, bu – sarvari koinot, xotam ul-anbiyo, rahmatil olamin, nabiiyil-azhar va shafaoatchimiz bo'lgan payg'ambarimiz Muhammad Mustafo sollalohu alayhi va sallamning cheksiz va buyuk xizmatlari natijasi, mislsiz ta'lim va tarbiyalari samarasi edi.

Islomning ziyosi arablar e'tiqodi, turmush tarzi va axloqini qay darajada yuksaltirgan bo'lsa, Payg'ambarimiz madhida bitilgan na'tlar adabiyotni haqiqiy estetik ideal kuychisiga aylantirdi. Badiiy adabiyot o'z ifoda shakllarini saqlagan holda, mazmun-mohiyatda butunlay yangilandi, haqiqiy ma'nodagi so'z san'ati va insonshunoslikka evrildi. Komillik masalasi, komil inson vasfi adabiyotning bosh vazifasi o'laroq, payg'ambarni madh etish, unga muhabbat izhor qilish, ezgu fazilatlarini ulug'lash shoirlarning oliy maqsadiga aylandi. Shuning uchun ham, ijodkorlar bu ulug' zotning tug'ilishidan to vafot etguniga qadar bo'lgan voqealarni, xalqi-yu xulqini asrlar davomida ulug'lab, madhlar bitib kelmoqda.

"Manbasi arab adabiyoti bo'lgan va bu adabiyotda "madhiya" nomi ostida bo'lgan na'tlar saodat asrida yozila boshlagani taxmin qilinsa-da, na't mazmunli ilk she'r Hazrat Payg'ambarimizning tug'ilishlaridan yetti asr oldin yaratilgani misli ko'rilmagan va qiziqarli voqeadir. Samoviy kitoblarda xabar berilgan oxirgi

payg'ambarimiz Hazrat Muhammad sollallohu alayhi va sallam kelishining bashoratini bilgan As'ad Abu Karib al-Himyoriy, kutilgan payg'ambar Allohning elchisi ekanligiga ishonganligini va agar o'z davrida unga yetishsa, buyuk sadoqatli holda bo'lishini bir necha she'rlarida yozgan"ligini turk olimasi Emine Yeniterzi o'z ilmiy tadqiqotida keltirgan [Yeniterzi 1989, 28].

Siyratshunos olimlar Payg'ambarimizga atab aytilgan ilk na't ul zotning tug'ilishlari bilan bog'liq holda bitilganligini ta'kidlaydilar. Rasulullohning dunyoga kelishi munosabati bilan bobosi Abdulmuttolib ibn Hoshim xursandchilikdan quyidagi baytlarni aytgan ekan:

وَأَنْتَ لَمَّا وُلِدْتَ أَشْرَقْتَ
الْأَرْضَ وَضَاءَتْ بِنُورِكَ الْأَفْقَ
فَفَحْنُ فِي ذَلِكَ الضِّيَاءِ وَفِي
النُّورِ وَسَبِيلِ الرَّشَادِ نَخْتَرُقُ

(Mazmuni: Sen tug'ilganda, yer yuzi porlab, ufq nuring bilan yorishdi. Biz shu nur va uning ichidamiz, Rashodning nurli yo'llariga kirib boramiz) [Abbos al-Jarari 1982, 142].

Payg'ambarimizning Makkadan Madinaga ko'chib kelishlari bilan, islom Madinada tez tarqab, musulmonlar kuchga to'lib, ilk islom davlati vujudga keldi. Islomga va musulmonlarga qarshi bo'lgan mushrik arablar, yahudiylar va nasroniylar Payg'ambarimiz va musulmonlarga qattiq qarshilik ko'rsatdi. Oradagi keskinlik ayovsiz janglarni keltirib chiqardi. Natijada ikki o'rtada islom tarixidagi mashhur Badr, Uhud, Xandaq va Xaybar janglari bo'lib o'tdi. Musulmonlarni har tomonlama qiynash va mahv etishni xohlagan, dushmanlar, bu yo'lda har qanday usul va vositalardan foydalandilar. Ana shunday usullardan biri she'riyat edi. Rasululloh bilan Quraysh qabilasi o'rtasidagi adovat kuchayib, Quraysh shoirlari Abdulloh ibn Az-Zabg'ariy, Amr ibn al-Os, Abu Sufyon kabilar o'z she'rlari bilan Payg'ambarimizni, musulmonlar jamoasi va islomni kamsitib, masxaralab she'rlar aytib, qattiq haqorat qilardilar. Rasulluloh bir kuni sahobalariga qarata: "Allohga va uning rasuliga qurol-yarog'i bilan yordam bergan kimsalarga tillari bilan yordam berishga nima to'sqinlik qiladi?" – dedilar. Ushbu chaqiriqqa "Rasululloh shoirlari" degan unvonga sazovor bo'lgan Abdulloh ibn Ravoha, Hasson ibn Sobit, Ka'b ibn Molik kabi mashhur sahobalar "labbay" deb javob berdilar.

Abdulloh ibn Ravoha kuchli notiq va buyuk shoir edi va u Payg'ambarimizga she'r yo'li bilan hujum qilgan shoirlarga javob

she'rlari yozardi. Undan tashqari, kerak bo'lganida, kofirlarni hajv qilardi. Abdulloh ibn Ravohaning she'rlari haqida gapirgan Nabiy alayhissalom ularni "Quraysh mushriklariga qarshi o'q yomg'iridan ta'sirliroq", - deb maqtaganlar. Yana bir shoirlari Hasson ibn Sobit islomni qabul qilgandan keyin hamisha Rasululloh bilan birga bo'lib, yonlaridan jilmadi. Garchi yoshi ulug' bo'lsa-da, g'azotlarda jang qildi, mushriklarga qarshi yozgan she'rlari bilan raqiblar ruhini sindirdi, musulmonlarga katta manfaat keltirdi. Rasuli akram Hasson ibn Sobit uchun o'z masjidlarida alohida minbar qurdirib berib, mushriklarga qarshi she'r aytishini buyurdilar. Va ul zotni "Ey Alloh, Hassonni Ruh ul-Qudus bilan qo'llagin", - deb hech bir sahobaga qilmagan duosini qilganlar. Payg'ambarimiz vafotidan so'ng, chuqur qayg'uga botgan Hasson ayriliqqa chiday olmasdan ko'zlari ko'r bo'lib qoladi. Ko'zlari ojiz bo'lishiga qaramay umrining so'ngiga qadar Nabiy alayhissalomga atab ko'plab madhiyalar, marsiyalar, qasida va manzumalar bitadi. Olimlarning ta'kidlashicha, aynan Hasson ibn Sobit ijodi, payg'ambarimiz va islomni ulug'lab bitgan madhiyalari, vafotidan so'ng ayriliq va sog'inch bilan yozgan marsiyalari hamda ul zoti sharifning alohida sifatleri, fazilatleri, mo'jizalari haqida yozgan maqtovlari keyingi davr shoirlari uchun maktab, tasavvufiy she'riyat uchun asos bo'lib xizmat qilgan, badiiy adabiyot olamida payg'ambar madhiga bag'ishlangan alohida na't janrining vujudga kelishiga sabab bo'lgan.

Keyingi davr shoirlariga, avvalo, an'anaga sodiqlik, uni munosib darajada davom ettirish va yanada yuksaltirish vazifalari yuklangan bo'lsa, ikkinchi tomondan, ularda iymon talabi - Payg'ambarni sevish va unga muhabbat bilan ergashish istagi mavjud edi.

Qozi Iyoz hazratlari o'zining "Shifo" deb nomlangan asarida shunday yozadi: "Odatda, inson bir kishini uchta sababga ko'ra yaxshi ko'radi:

- tashqi go'zalligi bo'lsa;
- axloqi, ichki dunyosi komil bo'lsa;
- odamlarga yaxshilik qiladigan bo'lsa [Qozi Iyoz 2022, 359].

Payg'ambarimizda ana shu uch xislatning barchasi jamuljam edi. Ya'ni, u zot - *komil inson* edi. Shuning uchun ham, Alloh taolo Kalomullohning ko'p o'rinlarida o'z rasulini madh etgan.

Alloh taolo: "Sizlar uchun Alloh va oxirat kunidan umidvor bo'lgan hamda Allohni ko'p yod qilgan kishilar uchun Allohning Payg'ambarida go'zal namuna bordir", - deb marhamat qiladi Qur'oni karimning "Azhob" surasi 21-oyatida.

Rasulullohga ergashgan kishi Alloh taoloning muhabbatiga sazovor bo'ladi. Bu haqda Qur'oni karimning Oli Imron surasi 31-oyatida: "Ayting (ey Muhammad!): Agar Allohni sevsangiz, menga ergashingiz. Shunda Alloh sizlarni sevadi va gunohlaringizni mag'firat etadi. Alloh kechiruvchi va rahmlidir", - deyilgan. Alloh taolo o'zining ilohiy kitoblari Tavrot, Zabur va Injilda ham kelajakda keladigan, Ahmad (payg'ambarimizning ismi) ismli payg'ambar haqida xabar berib, uni madh etadi [Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf, 2011, 420].

Buyuk muhaddis imom Al-Buxoriy "Al-jome' as-sahih" asarida quyidagi hadislarini keltiradi: "Nabiy sollallohu alayhi va sallam: "Hech biringiz unga otasi-yu bolasidan va barcha odamlardan sevimli bo'lmaganimcha mo'min bo'la olmas". Yana aytgandilarki: "Kimda quyidagi uch xislat bo'lsa, unga iymon huzur-halovat baxsh etgaydir:

- Alloh va Rasulini hammadan ko'ra yaxshi ko'rmoq;
- yaxshi ko'rgan kishisini faqat Allohni deb (Alloh yaxshi ko'rgani uchun) yaxshi ko'rmoq;
- yomon ko'rgan kishisini faqat Allohni deb (Alloh yomon ko'rgani uchun) yomon ko'rmoq" [Buxoriy 2020, 134].

Tasavvuf mashoyixlariga ko'ra, payg'ambarni sevish jannatga yo'ldir, Allohga bo'lgan muhabbat uchun eshikdur. Zavq ahli shu sabablarga ko'ra, asrlar davomida komillar komili haqida minglab na'tlar bitib, insoniyatni u zotning shaxsiyati bilan tanishtirish, u zot siymosini xayolda gavdalantirish, komil axloqini vasf etish, dunyoga kelishi ulkan hodisa va insoniyat uchun buyuk ne'mat ekanligini barchaga uqtirishni o'zlarining muqaddas vazifalari deb bilganlar. Ayni damda, ushbu na'tlar payg'ambarga muhabbat qo'yish, uni sevish bilan Allohga itoat etish, roziligiga erishish hamda qiyomatda shafolat qilinadiganlar umidida yongan yuraklarning oshiqona tasviri hamdir. Saodat asri shoirlari bu buyuk vazifani sharaf bilan bajardilar. Bu davrga kelib islom diyorlari kengayib, endi faqat maqtoqlar emas, balki xalqning didi, e'tiqodi, hayotiy qarashlarini yuksaltiradigan, islomiy g'oyalarini kuylaydigan asarlarga ehtiyoj ko'paygan edi. Yangi dinning aslini, mohiyati, ma'no-mazmuni va u bilan bog'liq tarixiy voqea-hodisalarni xalq uchun sodda va tushunarli tilda yetkazish zarurati tug'ildi. Natijada, ruhiy tarbiya, tazkiyat un-nafs bo'lgan tasavvuf ta'limoti g'oyalarining badiiy adabiyot vazifalari bilan uyg'unlashuvi hamda ularning bir-birini to'ldirib birlashuvi diniy-tasavvufiy adabiyotning vujudga kelishiga zamin yaratdi. Ana shu ehtiyoj forsiylarda so'fiyona g'oyalar bilan oziqlangan tasavvuf

adabiyotining rivojlanishiga katta xizmat qildi.

Allohning so'nggi elchisi bo'lgan Payg'ambarimiz sollallohu alayhi va sallamning insoniyatga baxt-saodat yo'lini ko'rsatib, dunyo xalqlarini zulmatdan nurga olib chiqishi forsiyzabon xalqlarni ham chetlab o'tmadi. Boy va yuksak gumanistik islom madaniyati tabiatan nozik, she'riy qobiliyatga ega forsiyzabonlarning qalbi va ongini butunlay rom etgan bo'lsa, Payg'ambarimiz sollallohu alayhi va sallamning komil inson namunasi sifatidagi buyuk shaxsiyati, husn-u xulqi, surat-u siyrati forsiyo'y shoirlarga ilhom manbayi bo'ldi va forsiy adabiyotining yuksalishiga ulkan ta'sir ko'rsatdi.

Islomdan keyingi yangi forsiy adabiyotda nabiy madhi, siyrati va u zot bilan bog'liq tarixiy voqea-hodisalarga bag'ishlangan minglab asarlar dunyoga keldi. Ijodkorlar devon va dostonlarining tarkibida Rasuli akram uchun alohida o'rin ajratdilar. Bundan tashqari, basmala, hamd va Nabiy na'tidan so'ng, dastlabki to'rt xalifasi – xalifayi roshidin, imomlar, din peshvolari, hukmdorlar maqtalib, madh etildi. Kitob tuzish talabi, an'anaviy debochalar tartibi takomillashib, barqarorlashdi.

Fors adabiyotida dastlab na'tlar qasida, g'azal va qit'a kabi janrlarda hamda masnaviy shaklida bitilgan va devonlarda ularga alohida o'rin berilmagan. Keyinchalik – g'aznaviylar davrida Firdavsiyning "Shohnoma"sida, Faxriddin Asad Gurgoniyning "Vis va Romin", Asad Tusiy "Gershaspnoma" dostonlarida (masnaviy) na'tlar hamda Nosir Xusrav devonida "Muhammad" radifli alohida na't g'azali bitildi. Dastlab, asosan, didaktik mazmundagi vasf na'tlar yozilgan bo'lsa, VI asrdan boshlab shoirlar tomonidan me'roj voqeasi tasviriga adabiy an'ana sifatida qaraldi, me'rojga oid ko'plab asarlar yaratildi.

Dastlabki, me'rojlar maktub shaklida yaratilgan bo'lib, bunday maktublarda "ushbu asarlarni bitgan insonlarning e'tiqodi, diniy qarashlari, ma'naviy qiyofasi yaqqol aks etib, ular ijodkor shaxsiyati, hayotiy prinsiplari va dunyoqarashini o'rganishda asosiy ko'makchi hisoblanadi. Garchi bu she'rlarning ifoda yo'sini va taqdim etish yo'llari bir-biridan farq qilsa-da, lekin bu asarlarning mazmuni ko'pincha o'xshash va ba'zan bir xil bo'lib, Qur'oni karimning me'roj voqeasi sabab nozil bo'lgan oyatlar, ushbu voqeadan ko'proq ta'sirlangan rivoyatlar, tafsirlar, Nabiy alayhissalomning hadislari va tarjimayi holi bilan bog'liq kitoblar zaminida dunyoga kelgan. Yana bir e'tiborga molik jihat shuki, tasavvufiy-axloqiy she'rlar va Payg'ambarimiz sollallohu alayhi va sallamning me'rojga oid

bashorat va marhamatlarining ta'siri... shoirning tafakkuri, turmush tarzi, axloqiy, tarbiyaviy, diniy xususiyatlari va ijtimoiy mavqeyini bilish, adabiy-estetik qarashlarini baholashda muhim vositadir" [Hojizoda 2012, 2].

Keyingi davr shoirlari Hoqoniy, Anvari, Ansoriy, Sheroziy, Iroqiy va boshqalar ham bu mavzuda barakali ijod qildilar. Forsiy tildagi so'fiyona adabiyotning cho'qqisi hisoblangan Farididdin Attor asarlari – devoni, "Asrornoma", "Ilohiynoma", "Musibatnoma", "Muxtorнома" va "Mantiq ut-tayr" dostonlarida, Mavlono Jaloliddin Rumiyning barcha asarlarida payg'ambar madhida eng go'zal na'tlar bitildi.

Alisher Navoiy salafaridan biri – Nizomiy Ganjaviydan boshlangan xamsanavislik an'anasi Sharqda yangi adabiy hodisaga aylandi. "Xamsa"lardagi muqaddima boblar, xususan, hamd va na'tlarni qo'llash prinsiplari, dastlab, Nizomiy dostonlarida shakllandi. O'zining "Panj ganj" asarida shoir payg'ambarimiz Muhammad sollalohu alayhi va sallamni madh etib, har bir doston muqaddimasida vaf va me'roj na'tlarni bitadi.

Rasululloh madhini eng go'zal baytlar bilan yuksaklarga ko'targan shoir Qur'oni karim va hadislariga tayanib u zotni ta'riflaydi, muhabbatini izhor qiladi. Payg'ambarga bo'lgan muhabbat shoir ijodidagi muhim mavzulardan biri edi. Shoir bu ishqning go'zalligi, ezguligi, o'ziga xosligi, betakror va doimiy ilohiy ishq yo'lida vosita ekanligini na't va me'roj boblarda o'ziga xos tarzda badiiy talqin etadi. Shoirning har bir dostonida Rasulullohga muhabbat u zotga aloqador ko'plab voqealarning badiiy tafsilot va talqinlarida nur-ziyo taratadi va bu asrlar o'tib unga ergashgan Xusrav Dehlaviy, Abdurahmaon Jomiy va Alisher Navoiy kabi xamsanavislarini ruhlantirdi, ularga o'z xamsalarida bu mavzuni takomillashtirish uchun ma'naviy kuch va ilhom berdi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, na'tlar, dastlabki, davrlarda arab adabiyotida madh sifatida qo'llanilib:

- o'tgan buyuk kishilar fazilatlarini ulug'lash, eslash uchun yozilgan marsiya tarzida;

- zamon hukmdori, qabila boshlig'ining qahramonliklari haqidagi madhiya-qasidalar tarzida;

- ba'zi shoirlar ijodida o'z hissiyotlari, muhabbat azoblari-yu quvonchlari, samimiy do'stlikni ulug'lagan g'azallar tarzida;

- va turli voqea-hodisalar vasfi hamda ezgulikka chorlagan hikmatlar tarzida yaratilgan.

Islomning tarqalishi hamda Nabiy alayhissalomning siyrati, haqni joriy etish yo'lidagi jasoratlarini vasf etish, ulug'lash maqsadida Abdullah inb Ravoha, Hasson ibn Sobit kabi payg'ambarimiz shoirlari tomonidan ko'plab she'rlar bitildi. Keyinchalik payg'ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi va sallamning vafoti munosabati bilan shoirlar tomonidan ko'plab marsiyalar, qasidalar, manzuma-yu madhiyalar bitildi. Ayniqsa, Payg'ambar oshig'i va shoiri bo'lgan Hasson ibn Sobit bu sohada barcha shoirlarning sardori edi. Hasson ibn Sobit Nabiy alayhissalom vafotidan so'ng yig'layverib ko'zlari ojiz bo'lib qoladi. Shunga qaramasdan, Sarvari koinotning hajrida bitgan minglab marsiyalari, Ul zotni ulug'lab yozgan madhiyalari keyinchalik arab adabiyotida na't janrini shakllanishiga asos bo'ldi. Payg'ambar siyrati va nubuvvat bilan bog'liq mavzularni adabiyotda mustahkam o'rin olishi, keyinchalik hikmat adabiyotining shakllanishiga asos bo'ldi.

Fors adabiyotida na'tlar dostonlarning, devonlarning debochasidan alohida o'rin egallab, qat'iy an'anaga aylandi. Fors shoirlari islomning joriy qilinishi, Payg'ambarning insoniyat oldidagi buyuk xizmatlarining e'tirofi hamda Komil inson haqidagi tasavvurlari, olam va odamning yaratilishi, tiriklikning mohiyati haqidagi diniy-tasavvufiy qarashlarini ifodalashda na'tlardan foydalanib, o'zlarining estetik ideal, estetik go'zallik haqidagi adabiy-estetik qarashlarining badiiy poetik tasvirini payg'ambar shaxsiyati misolida tasvirladi. Ayniqsa, na't bitishda har bir ijodkor Muhammad alayhissalomga bo'lgan cheksiz muhabbatini izhor etib, Ul zot erishgan oliy maqomga bo'lgan mustahkam ishonchi, iymon-e'tiqodini tasvirlab, ayni damda, na'tlar qiyomat kuni shafolat umididan yongan yuraklarning badiiy in'ikosi ekanligini ta'kidlaydilar.

Adabiyotlar

Abdurrahman Güzel. 2003. *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Akçağ.

Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 1983. II жилд.
Тошкент: Фан.

Doktor Abbos al-Jarari. 1982. *Marokash adabiyoti: uning hodisalari va muammolari*. Kasablanka: An-Najah New Press.

Emine Yeniterzi. 1989. *Divan Şiirinde Na't*. Doktora tezi. Konya.

عرفانیات در ادب فارسی « تابستان ۱۹۳۱، سال سوم - شماره ۱۱، حاجی زاده، مجید

Исмоилов, И. 2019. *Алишер Навоий “Садди Искандарий” дostonи қиёсий таҳлили*. PhD диссертацияси. Тошкент.

- Комилов Н. 2005. *Хизр чаимаси*. Тошкент: Маънавият.
- Меърожнома*. 1995. Нашрга тайёрлаганлар И.Ҳаққул, С.Рафъиддин. Тошкент: Ёзувчи.
- Муллахўжаева, К. 2019. *Алишер Навоий ғазалиётда тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги*. Тошкент: Akademnashr.
- Муҳиддинов, М. 2005. *Комил инсон – адабиёт идеали*. Тошкент: Маънавият.
- Имом Бухорий. 2020. *Олтин силсила: Саҳиҳул Бухорий*. 1-жуз. Тошкент: HILOL-NASHR.
- Орзибеков, Р. 1976. *Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат*. Тошкент: Фан.
- Саййид Жаъфар ибн Ҳасан Барзанжий. 2020. *Мавлид*. Таржима ва шарҳлар муаллифи Ҳасанхон Яҳё Абдулмажид. Тошкент: HILOL-NASHR.
- Uludağ S. 1995. *Tasavvuf terimleri sözlüğü*. Istanbul.
- Зиявудинова, М. 2012. *Мумтоз араб адабиёти*. Тошкент.
- Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. 2020. *Ҳадис ва Ҳаёт*. 20 жуз. Анбиёлар қиссаси. Тошкент: HILOL-NASHR.
- Қобилов, У. 2021. *Нубувват ҳақиқати – бадий ижод руҳи*. Самарқанд.
- Қози Иёз. Шифо. 2022. *Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳақларини танитиш*. Тошкент: HILOL-NASHR.
- Қуръони карим ва ўзбек тилидаги маънолар таржимаси*. 2011. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тошкент: Шарқ.
- Қуръони Карим*. 1992. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. Тошкент: Чўлпон.
- يشال عاصي ود. اميل بديع يعقوب. قاموس اللغة المفضلة والأدب. ج ٢. بيروت ، ٧٨٩١
- <https://hidoyat.uz>
- <https://www.sunnatonline.org>
- <https://hawzah.net>
- <https://islom.uz>
- <https://islamansiklopedisi.org.tr>

Historical-literary roots and development of Naat

Fayzulla Iskandarov¹

Abstract

The gradual improvement of Turkish, especially Uzbek literature, cannot be imagined without the Holy Qur'an, hadiths, Sufism philosophy, the issue of the perfect human being, Islamic enlightenment and Muslim morals. We can clearly feel this influence especially in the spirituality of the peoples of the East, who were infused with Islamic enlightenment. This issue is more vividly manifested in fiction, which is the translator of the human heart, soul and feelings. Studying the history of our thousand-year-old literature, we are convinced that its essence is Islamic enlightenment, and divine wisdom in hadiths is its source. The character of the Prophet and the description of the events related to him became an inspiring topic for artists to express their views on the perfect human being. One of these topics is the verses adapted to different poetic forms and genres, inspired by the praise of our Prophet Muhammad, may God bless him and grant him peace. Studying the verses that played an important role in expressing the religious-mystical, philosophical, literary-aesthetic views of the creators is of great importance in evaluating the views of the creators about God, the world and man, the essence of life and the knowledge and imagination of the poetic perception of the world. In the article, the genesis of naat, the path of its historical development, its entry into fiction, its development, on the example of Arabic and Persian literature, were explained in detail from a scientific and theoretical point of view.

Key words: *naat, praise, mi'raj, prophet, madh, sifat, Arabic literature, Persian literature, Turkish literature.*

References

- Abdurrahman Güzel. 2003. *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Akçağ.
- Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 1983. II jild. Toshkent: Fan.
- Doktor Abbos al-Jarari. 1982. *Marokash adabiyoti: uning hodisalari va muammolari*. Kasablanka: An-Najah New Press.
- Emine Yeniterzi. 1989. *Divan Şiirinde Na't*. Doktora tezi. Konya.

¹ *Fayzulla M. Iskandarov* – PhD, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navo'i.

E-pochta: mfayzullaiskandarov@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-0454-0229

For citation: Iskandarov, F. M. 2023. "Historical-literary roots and development of Naat". *Golden scripts* 3: 86 – 106.

- عرفانيات در ادب فارسی « تابستان ۱۹۳۱، سال سوم - شماره ۱۱، حاجی زاده، مجید
- Ismoilov, I. 2019. *Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy" dostoni qiyosiy tahlili*. PhD dissertasiyasi. Toshkent.
- Komilov N. 2005. *Xizr chashmasi*. Toshkent: Ma'naviyat.
- Me'rojnoma*. 1995. Nashrga tayyorlaganlar I.Haqqul, S.Raf'iddin. Toshkent: Yozuvchi.
- Mullaxo'jaeva, K. 2019. *Alisher Navoiy g'azaliyotida tasavvufiy timsol va badiiy san'atlar uyg'unligi*. Toshkent: Akademnashr.
- Muhiddinov, M. 2005. *Komil inson – adabiyot ideali*. Toshkent: Ma'naviyat.
- Imom Buxoriy. 2020. *Oltin silsila: Sahihul Buxoriy*. 1-juz. Toshkent: HILOL-NASHR.
- Orzibekov, R. 1976. *O'zbek lirik poeziyasida g'azal va musammat*. Toshkent: Fan.
- Sayyid Ja'far ibn Hasan Barzanjiy. 2020. *Mavlid*. Tarjima va sharhlar muallifi Hasanxon Yahyo Abdulmajid. Toshkent: HILOL-NASHR.
- Uludağ S. 1995. *Tasavvuf terimləri sözlüğü*. Istanbul.
- Ziyavuddinova, M. 2012. *Mumtoz arab adabiyoti*. Toshkent.
- Shayh Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. 2020. *Hadis va Hayot*. 20 juz. Anbiyolar qissasi. Toshkent: HILOL-NASHR.
- Qobilov, U. 2021. *Nubuvvat haqiqati – badiiy ijod ruhi*. Samarqand.
- Qozi Iyoz. Shifo. 2022. *Muhammad sollallohu alayhi vasallamning haqlarini tanitish*. Toshkent: HILOL-NASHR.
- Qur'oni karim va o'zbek tilidagi ma'nolar tarjimasi*. 2011. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Toshkent: Sharq.
- Qur'oni Karim*. 1992. Tarjima va izohlar muallifi Alouddin Mansur. Toshkent: Cho'lpon.
- يشال عاصي ود. اميل بديع يعقوب. قاموس اللغة المفضلة والأدب. ج ۲. بيروت، ۷۸۹۱
- <https://hidoyat.uz>
- <https://www.sunnatonline.org>
- <https://hawzah.net>
- <https://islom.uz>
- <https://islamansiklopedisi.org.tr>